

ΜΕΛΕΤΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΝ

Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν Χριστιανισμόν εἶναι ἱστορικὸν γεγονός ὑποκινήσαν πλείστας ἐριδας, καὶ ἐρ' οὗ ἤκιστα κατωρθώθη νὰ ἐπέλθῃ συνεννόησις. Ἐπεταὶ ἄρα γ' ἐκ τούτου ὅτι δεόν νὰ παραιτηθώμεν τῆς μελέτης αὐτοῦ καὶ ὅτι εἶναι ἐξ ἐκείνων ἐφ' ὧν οὐδέποτε γνωσθήσεται ἡ ἀλήθεια· Δὲν τὸ πιστεύω. Κατὰ πρῶτον δὲν δύνανται νὰ ἰσχυρισθῶσιν ὅτι ἐλλείπουσιν αἱ ἀποδείξεις πρὸς γνῶσιν αὐτοῦ· ἔχουσιν ὅμως τὸ σπουδαῖον ἐλάττωμα νὰ προέρχωνται πᾶσαι ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέρους· μόνοι οἱ νικηταὶ ὁμιλοῦσιν, οἱ ἡττημένοι μένουσιν ἄφωνοι. Ἐκτὸς τοῦ Ζωσίμου, ἅπαντες οἱ ἐθνικοὶ ἱστοριογράφοι φαίνονται ἀγνοοῦντες ὅτι μίαν ἡμέραν ὁ αὐτοκράτωρ ἤλλαξε θρήσκευμα. Ἀπ' ἐναντίας, οἱ χριστιανοί, οἵτινες φυσικῶς τῷ λόγῳ ἐσεμνύνοντο διὰ τόσον ὡραίαν κατὰ κτησιν, διηγοῦνται προθύμως πῶς αὕτη ἐγένετο. Εἷς ἐκ τῶν ἐνδοξοτέρων τούτων συγγραφέων, Εὐσεβίος ὁ ἐκ Καισαρείας, ἀφῆκεν ἡμῖν μάλιστα δις τὴν διήγησιν, ἡ δὲ μαρτυρία αὐτοῦ ἡδύνατο ἐν ἀνάγκῃ νὰ ἀρκέσῃ, ἂν, διὰ πολλοὺς λόγους, δὲν ἦτο ὑποπτος εἰς τινας. Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἐξ ἐκείνων οἵτινες στεροῦνται ἐν τινι μέτρῳ κύρους καὶ ὧν ὁ χαρακτήρ δὲν ἐπιβάλλει ἐμπιστοσύνην. Ὁ βίος ὃν ἔγραψε τοῦ Κωνσταντίνου βρίθκει μὲν περιέργων λεπτομερειῶν, πλὴν ἔχει ὕψος πανηγυρικοῦ, ὅπερ προξενεῖ ἀνησυχίαν. Διαβλέποντες ὅτι θέλει διὰ πάσης θυσίας νὰ ἐγκωμιάσῃ τὸν ἥρωά του, δυσπιστοῦμεν πρὸς τὸν τρόπον δι' οὗ παρουσιάζει τὰς πράξεις του καὶ κλίνομεν ν' ἀποκόψωμεν πολλὰ ἐκ τῶν ἀποδιδομένων αὐτῷ ἐγκωμίων.

Ἐν τούτοις δὲν πρέπει καὶ ἡμεῖς νὰ μεγαλοποιῶμεν τὰ πράγματα. Τὸ ἔργον τοῦ Εὐσεβίου σύγκειται ἐκ δύο μερῶν ἅτινα δὲν ἔχουσι τὸν αὐτὸν χαρακτήρα καὶ ὀφείλομεν νὰ διακρίνωμεν τὰς διηγήσεις ἀπὸ τῶν ἐπιστήμων πράξεων ἃς ἀναφέρει. Αἱ διηγήσεις δὲ χρήζουσιν ἐπιμελοῦς ἐξελέγξεως· διότι, καίπερ μὴ ἐπινοήσας ἐξ ὁλοκλήρου τὰ γεγονότα ἅτινα ἀναγράφει, ὅπερ θὰ ἦτο πολὺ ἀναιδὲς καὶ λίαν ἐπικίνδυνον, οὐχ ἥττον,

δυνατὸν νὰ τὰ διέστρεψε, νὰ τοῖς ἔδωκε στροφὴν λίαν εὐνοϊκὴν, νὰ τὰ διηρμήνευσέ κατὰ τὰς ἰδίας αὐτοῦ ιδέας καὶ προτιμήσεις¹. Δυνάμεθα ὁμῶς νὰ στηριχθῶμεν περισσότερον ἐπὶ τῶν ἐγγράφων ἅτινα διέσωσεν. Ἦτο περίεργος, καὶ ἠρέσκετο νὰ συλλέγῃ τὰ σπάνια καὶ πρωτότυπα ἔγγραφα, διατάγματα ἢ λόγους βασιλέων, ἐπιστολάς μεγάλων προσώπων, τεμάχια ἀπολεσθέντων συγγραμμάτων κτλ. Ἐγίνωσκε τὴν ἀξίαν καὶ ἐνόει τὴν χρησιμότητα αὐτῶν· διὰ τοῦτο ἀντὶ νὰ δώσῃ μόνον τὴν ἐννοίαν, ἢ νὰ τὰ μετασκευάσῃ ἐξ ὁλοκλήρου κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν ἱστοριογράφων τῆς ἀρχαιότητος, τὰ ἀντιγράφει ὁλόκληρα καὶ εὐαρεστεῖται νὰ τὰ ἀναδημοσιεύῃ ὅπως τὰ εὔρει. Τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ σπουδαιότατην δι' ἡμᾶς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* αὐτοῦ, ἐν ᾗ συνέλεξε τόσα πολύτιμα ἔγγραφα ἀρνούμενος αὐτὰ ἀπὸ τῆς πλουσίας τοῦ βιβλιοθήκης, ἅτινα θὰ ἔμενον ἄγνωστα ἡμῖν ἄνευ αὐτοῦ. Ὁ *Βίος* τοῦ Κωνσταντίνου ἔγγραφε ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι καὶ κινεῖ τὸ αὐτὸ ἐνδιαφέρον. Μέχρι τοῦδε οὐδὲν κατωρθώθη ν' ἀποδειχθῇ ψευδὲς ἐκ τῶν ἐγγράφων ὧν εἶναι πλήρης. Πολλὰ δ' ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶσιν ἀναλελυμένα ἢ ἀναδημοσιευμένα παρὰ τῷ Λακταντίῳ, παρὰ τῷ ἱερῷ Αὐγουστίνῳ, παρὰ τῷ Ὀπτάτῳ τῷ ἐκ Μιλέδου, οἵτινες τὰ ἐδανείσθησαν ἀπὸ τῶν ἀρχείων τοῦ κράτους, καὶ εἶναι ἀνώτερα πάσης ὑποψίας. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα ἅτινα ἐξασθενοῦσιν, ἀναιροῦσι μάλιστα τὰς διαβεβαιώσεις τοῦ Εὐσεβίου, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι ἔργον του, διότι δὲν θὰ ἐλάμβανε τὸν κόπον νὰ τὰ κατασκευάσῃ ἵνα διαψεύσῃ αὐτὸς ἑαυτόν². Ταῦτα δέ, περὶ ὧν εἶναι ἀδύνατον ν' ἀμφιβάλ-

¹ Ἴδου μίαν ἀρκετὰ περίεργον ἀπόδειξιν. Ὁ Eckhel ἐν τῇ Νομισματολογίᾳ αὐτοῦ (*Doctrina numorum*), παρατηρεῖ ὅτι ἐπὶ τινῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν νομισμάτων παρίσταται ὁ Κωνσταντῖνος τὴν κεφαλὴν ὑψωμένην πρὸς τὸν οὐρανόν. Ἡ λεπτομέρεια αὕτη προξένησεν ἐπίσης ἐντύπωσιν εἰς τὸν Εὐσεβίον, ὅστις διαβλέπει εἰς τοῦτο ἀπόδειξιν τῆς εὐσεβείας τοῦ ἡγεμόνος καὶ διατείνεται ὅτι ἠθέλησε νὰ λάβῃ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ τοῦ τὴν στάσιν ἀνθρώπου προσευχομένου. Ἀπ' ἐναντίας ὁ Ἰουλιανός, ὅστις ἐπωφελεῖται πάσης εὐκαιρίας ἵνα σκώψῃ τὸν θεῖόν του, τεκμαίρεται ἐκ τούτου ὅτι ἤρᾳτο τῆς σελήνης, δηλαδὴ ἦτο ὀλίγον παράφρων. Ὅσον διὰ τὸν Eckhel, φρονεῖ ὅτι οἱ χαράξαντες τὸ νόμισμα τοῦτο ἠθέλησαν ἀπλούστατα νὰ παρομοιάσωσι τὴν κεφαλὴν τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἰς ὃν οἱ καλλιτέχναι δίδουσιν ἐνίοτε τὴν στάσιν ταύτην.

² Τοιοῦτοτρόπως καθ' ἣν ἀκριβῶς στιγμὴν φαίνεται ὁ Εὐσεβίος λέγων ἡμῖν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἔκλεισε τοὺς ναοὺς καὶ ἀπηγόρευσε τὰς θυσίας, ἀντιγράφει ἐπιστολὴν του πρὸς τοὺς κατὰίκους τῆς Ἀνατολῆς ἐν ᾗ διακηρύττει ὅτι ἕκαστος «ὀφείλει νὰ πράττῃ ὡς ἐννοεῖ» καὶ ὅτι αἱ τελεταὶ ἐν τοῖς ναοῖς δὲν ἐμποδίζονται.

λωμεν, δέον νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς ὑπεράσπισις τῶν ἄλλων. Φρονῶ λοιπὸν ὅτι ἕως οὗτου ἀποδειχθῇ τὸ ἐναντίον, δυνάμεθα νὰ τὰ θεωρῶμεν αὐθεντικά· καὶ νὰ τὰ μεταχειρίζωμεθα μετ' ἀσφαλείας. Δὲν ἔχουσι δὲ δι' ἡμᾶς μόνον τὸ πλεονέκτημα ὅτι ρίπτουσι πολὺ φῶς ἐπὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἡγεμόνος, ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ ἔγραψεν ἢ τὰ ἐνέπνευσεν ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντίνος, ὅστις ἦν ἐκ φύσεως καὶ ἀνατροφῆς εὐφραδής, ἀρεσκόμενος νὰ δημηγορῇ καὶ μεταβάλλων ἀσμένως ἐπίσημα ἔγγραφα εἰς ἐπιδείξεις ῥητορικὰς, ἐπιτρέπουσι νὰ γνωρίσωμεν καὶ νὰ κρίνωμεν τὸν ἄνδρα.

I

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 311 παρσκευάζετο ὁ Κωνσταντίνος νὰ πολεμήσῃ πρὸς τὸν Μαξέντιον. Μόλις πρὸ πέντε ἐτῶν ἐβασίλευεν ἀντὶ τοῦ πατρὸς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Χλωροῦ· ἐγένετο ὁμῶς καλὴ χρῆσις τῶν πέντε τούτων ἐτῶν. Ἰκανὸς ὢν πολιτικὸς καὶ ἀνδρεῖος στρατιώτης κατιώρθωσε νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς Φράγκους νὰ διέλθωσι τὸν Ῥήνον καὶ διετήρησε τὴν ἐσωτερικὴν εἰρήνην. Ἡ Βρεττανία καὶ ἡ Γαλατία, αἵτινες ἀπετέλουν τὸ κράτος του, ἦσαν ἡσυχοὶ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν του· ἀφοῦ δὲ ἐγκατεστάθη ἐν αὐταῖς μονίμως, ἐμελλε νὰ ἐκστρατεύσῃ, ἵνα δοκιμάσῃ τὴν τύχην ἑξω. Ὅθεν ἐπὶ κεφαλῆς καλοῦ στρατοῦ ἐλάβανε τὴν πρὸς τὴν Ἰταλίαν ἀγούσαν καὶ ἐβάδιζε κατὰ τῆς Ῥώμης.

Ἡ κατὰστασις τῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἦτο τότε τὸσον ἀνθηρὰ, ὅσον πρὸ τινων ἐτῶν, ὅτε ὁ Διοκλητιανὸς ἐώρταζε μετὰ τοσαύτης πομπῆς τὴν εἰκοσαετηρίδα τῆς βασιλείας του. Ἐν τοσούτῳ διετηρεῖτο ποιὰ τις ἀκμὴ εἰσέτι διὰ τῆς ὠθήσεως ἣν ὁ μέγας αὐτοκράτωρ εἶχε δώσει πρὸς σῶφροναν διοίκησιν· οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ μετὰ δειλίας ἐτόλμων νὰ ἐπαναλάβωσι τὰς ἐφόδους των, καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ κόσμου εὐρίσκετο ἐν εἰρήνῃ. Ἐν συντόμῳ, μεθ' ὅλα τὰ ἐν τῷ ὀρίζοντι ἀναραινόμενα νέφη, οἱ κάτοικοι ἠδύναντο νὰ λογίζωνται εὐτυχεῖς, κυρίως ὅσκις ἀνεμιμνήσκοντο τῶν φοβερῶν κρίσεων δι' ὧν τὸ κράτος εἶχε διέλθει περὶ τὰ τέλη τοῦ προηγηθέντος αἰῶνος, ὁπότε εἶχε φανῇ ὑπὲρ ποτε ἐγγὺς τῆς καταστροφῆς· μίαν στιγμὴν μάλιστα ἐπὶ Γαλλικηνοῦ ἢ μηχανῇ ἐφθασεν ἐντελῶς εἰς τὴν ἀκμὴν νὰ διαλυθῇ. Αἱ ἐπαρχίαι, ὥς οἱ λεγεῶνες δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ ὑπερασπίσωσιν, ἐσκέφθησαν νὰ προστατευθῶσι μόναι καὶ ἐξέλεξαν ἀρχηγούς· ὥστε ὑπῆρξαν τριάκοντα αὐτοκράτορες συγχρόνως. Εὐτυχῶς οὐδέποτε ἡ Ῥώμη ἐστερήθη καλῶν στρατηγῶν, καὶ κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ἐσώθη ὑπὸ τινων ἀνδρείων μαχητῶν,

οἵτινες ἀνεχαίτισαν τοὺς βαρβάρους καὶ ἀνεκτήσαντο τὰς ἐπαρχίας· ἦσαν δὲ οὗτοι Κλαύδιος ὁ Γοτθικός, Αὐρήλιος, Πρόβος, ὁ Διοκλητιανὸς πρὸ πάντων, ὅστις κατὰ τοῦτο ὑπερεῖχε τῶν προκατόχων του ὅτι ἐβασίλευσεν εἴκοσιν ἔτη, ἐνῶ ἐκεῖνοι μόλις εἶχον ἐμφανισθῆ ἐπὶ τοῦ θρόνου. Χάρις εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τοὺς συνάρχοντας οὓς εἶχεν ἐκλέξει, τὸ κακὸν ἐπληρωθῶν, τὸ κράτος ἀνεῦρε τὴν εἰρήνην καὶ τὴν δύναμιν, ἤρχισαν αὖθις νὰ ἐλπίζωσι, καὶ μετὰ τὴν καταιγίδα ταύτην ἐνόμισαν ὅτι ἐμελλον νὰ ἐπανέλθωσιν αἱ ἡμέραι τῶν Ἀντωνίνων καὶ τῶν Σεβήρων.

Δυστυχῶς ὁμως ὁ Διοκλητιανός, ὅστις ἐπέτυχε τόσον εἰς τὴν εἰρηνεύσειν τοῦ κράτους, ὑπῆρξεν ἥττον ἱκανός κατὰ τὴν διοργάνωσιν αὐτοῦ. Καθίσταται εὐνόητον πῶς ἀπεφάσισε νὰ διανεῖμῃ τὴν ἐξουσίαν εἰς πολλοὺς ἡγεμόνας· καθότι ἕκαστον τῶν ἀπειλουμένων ὁρίων ὤφειλε νὰ ἔχῃ τὸν ὑπερασπιστὴν του, ὁ αὐτὸς δὲ ἄνθρωπος δὲν ἠδύνατο ν' ἀντιμετωπίζῃ συγχρόνως Γερμανοὺς καὶ Πάρθους. Ἐπαινεῖται ἀκόμη ὅτι ἠθέλησε νὰ τηρήσῃ εἶδος ἱεραρχίας μεταξὺ τῶν ἡγεμόνων τούτων, ἵνα μὴ καταστραφῇ ἡ ἐνότης τοῦ κράτους διὰ τῆς πληθύος τῶν αὐτοκρατόρων· τινὰς ὁμως ἐκ τῶν θεσμοθεσιῶν αὐτοῦ δυσκόλως κατορθοῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν. Ὁ ἡγεμὼν οὗτος, ὅστις ἠρέσκετο νὰ περιστοιχίζεται ὑπὸ αὐλῆς ἐν ἣ ἠκμαζεν ἢ μᾶλλον μικρολόγος ἐθιμοτυπία, νὰ ἐνδύηται διὰ πορφύρας καὶ μετάξης, νὰ καλύπτηται διὰ χρυσοῦ καὶ ἀδαμάντων, νὰ ἀπαιτῇ ἵνα τὸν προσκυνῶσιν ὡς θεόν, ὅστις ἐφαίνετο τέλος συμμεριζόμενος πάσας τὰς ὀρέξεις τῶν μοναρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, παρεδέχθη, διὰ παραδόξου ἀντιθέσεως, μίαν ἐκ τῶν προσφιλεστέρων ἰδεῶν τῶν παλαιῶν Ῥωμαίων, ἐξώρισε δηλαδὴ τὴν κληρονομικότητα ἀπὸ τοῦ μοναρχικοῦ αὐτοῦ συστήματος. Ἡ κληρονομικότης ὑπῆρχε μισητὴ παρ' ἅπασιν ἐκείνοις ὅσοι ἐν Ῥώμῃ ἐνεθυμοῦντο τὴν δημοκρατίαν καὶ ἐτήρουν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν λύπην τινὰ διὰ τὴν ἀπώλειαν αὐτῆς. Ὅσάκις δὲ ἀπεφάσιζον νὰ ὑπομείνωσιν αὐθέντην, δὲν ἤθελον νὰ ἀντικαθίσταται ὁ ἡγεμὼν ἀμέσως ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του, ἀλλὰ προτίμων νὰ ἐκλέγῃ διάδοχον ἐκτὸς τῆς οἰκογενείας του. «Τὸ νὰ κατὰγῃται τις ἀπὸ βασιλικοῦ αἵματος, ἔλεγεν ὁ Τάκιτος, εἶναι ἀπλοῦν ἀποτέλεσμα τύχης. Ἀπ' ἐναντίας ὅστις υἱοθετεῖ ἄλλον τὸν ἐκλέγει ἐλευθέρως, καὶ ἂν θέλῃ νὰ ἐκλέξῃ καλῶς, δὲν ἔχει ἢ ν' ἀκολουθήσῃ τὴν κοινὴν γνώμην». Ἀκολουθῶν τὰς ἀρχὰς ταύτας ἠθέλησεν ὁ Διοκλητιανὸς νὰ συστήσῃ μοναρχίαν ἐν ἣ ἡ υἱοθεσία ν' ἀντικαθιστᾷ τὸ γένος. Διέταξε λοιπὸν ἵνα οἱ τέσσαρες ἡγεμόνες, μεταξὺ τῶν ὁποίων διένειμε τὸ κράτος (δύο αὐγουστοὶ καὶ δύο καίσαρες), μὴ λαμβάνοντες προσῶς

ὕπ' ὅψιν τὰ νόμιμα τέκνα τῶν ἐκλέγῳσιν, ὅπως τοὺς διαδεχθῇ, τὸν ἀξιώτερον. Ἡ ἰδέα ὁμῶς αὕτη, ἡ λίαν ἐπαγωγὸς ἐν θεωρίᾳ, εὐρέθη δυσσεφάρμοστος. Ἐπέτυχεν ἅπαξ μόνον ἐπὶ τῶν Ἀντωνίνων, χάρις εἰς τὴν τύχην, ἥτις ἔθεσεν ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν Καισάρων τέσσαρας αὐτοκράτορας μὴ κτησασμένους ἄρρενα κληρονόμον. Ὅταν ὁ ἡγεμὼν ἔχῃ υἱόν, σπανίως ἀποφασίζει νὰ τὸν ἀποκληρώσῃ· ἔτι σπανιώτερον εἶναι νὰ στερῇ ὁ υἱὸς νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν εἰς ξένον, πᾶσα δὲ νὰ διαδοχὴ καθίσταται ἀρρομὴ ἐμφυλίου πολέμου. Ὅθεν δὲν εἶναι ἄπορον ὅτι ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ Διοκλητιανοῦ οὐδ' ἔχοντες πλέον ἔμεινε τῆς ὠραίας ἱεραρχίας ἣν εἶχεν ἐπινοήσει. Ἀντὶ δύο αὐγούστων καὶ δύο καισάρων ὑπῆρξαν ἕξ ἡ ἐπτὰ αὐτοκράτορες, αἵτινες ἠξίουσαν νὰ ὦσι περιβεβλημένοι δι' ἴσης ἐξουσίας καὶ οἵτινες ἐξηκολούθησαν τοὺς κατ' ἀλλήλων πολέμους μέχρι τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ἔμεινε μόνον εἰς ἐν τῇ ζωῇ.

Διέπραξεν ὁμοίως ὁ Διοκλητιανὸς ἔτι σοβαρώτερον σφάλμα· ἐνῶ ἔμελλε νὰ παραίτηθῃ τῆς ἐξουσίας, ἤρχισε τὴν καταδίωξιν τῶν χριστιανῶν. Ἐπὶ τριακονταετιαν σχεδὸν τοὺς εἶχον ἀρήσει ἡσύχους, καὶ ἐνῶ τοῖς ἦτο εὐκόλον, ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς ἀταξίας, νὰ ἐκδικηθῶσι διὰ τὰς ἀρχαίας ὕβρεις, ἐν τούτοις οὐδέποτε εἶχον ταράξει, τὴν δημοσίαν εἰρήνην. Ὅθεν φρονοῦσιν ὅτι ἡ πολιτεία ἠδύνετο νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ τοὺς ἀνέχεται καὶ ὅτι ἡ στιγμὴ δὲν ἦτο κατὰλληλος πρὸς πρόκλησιν νέων ἐχθρῶν· ὁ σοφὸς Διοκλητιανὸς ὤφειλε νὰ ἐννοήσῃ τοῦτο. Διατείνονται συνήθως ὅτι παρυσύρθη εἰς τὰ αὐστηρὰ μέτρα ὑπὸ τινος ἐκ τῶν συναδέλφων του, τοῦ καίσαρος Γαλερίου, ὅστις ἦτο φανατικὸς εἰδωλολάτρης· φρονῶ ὁμοίως ὅτι δυνάμεθα νὰ παραχωρήσωμεν τῷ ἰδίῳ τὴν πρωτοβουλίαν· δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ τὸν ἐρεθίσωσι κατὰ τῶν χριστιανῶν, διότι ὁ ἰδιὸς εἶχε λόγους νὰ μὴ τοὺς ἀγαπᾷ. Ὁ ἀνὴρ οὗτος, ὁ ἀπὸ δούλων ἐλκων τὸ γένος καὶ σχεδὸν ἀλλόφυλος, εἶχεν ὅλα τὰ αἰσθήματα ἀρχαίου Ῥωμαίου· ἦτο συντηρητικὸς ἐκ φύσεως καὶ φρονήματος, ἀφωσιωμένος δὲ εἰς τὰς ἀρχαίας παραδόσεις καὶ θεωρῶν τὸ πρὸς τὸ παρελθὸν σέβας ὡς σωτηρίαν τῆς πολιτείας. «Εἶναι μέγα ἔγκλημα, ἔλεγεν ἐν τινι τῶν διαταγμάτων του, τὸ νὰ θέλῃ τις νὰ καταστρέψῃ ὅ,τι ἅπαξ τεθὲν καὶ ὀρισθὲν ὑπὸ τῆς ἀρχαιότητος τηρεῖ ἕκτοτε τὴν κανονικὴν πορείαν καὶ τὴν νόμιμον αὐτοῦ θέσιν». Ὡς βλέπετε, ὠμίλει ὡς ὁ Κάτων. Ἀφοῦ ἐπανήγαγε τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ὕλικήν τάξιν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν, ἵνα θεμελιώσῃ διαρκῇ κατάστασιν, ἠθέλει νὰ ἐπανορθώσῃ τοὺς ἀρχαίους θεσμούς. Εὖρε λοιπὸν ὠφέλιμον διὰ παντὸς μέσου νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν. Πιθανὸν νὰ ἦτο

εὐλαβῆς ὁ ἴδιος—μὴ ὑπαρχόντων τότε ἐλευθεροφρόνων. — ἄλλ' ἐν οἰαδῇ— ποτε περιπτώσει ἐθεώρει τὴν εὐλάβειαν ὡς καλὸν μέσον κυβερνήσεως. Εἶδομεν ἄνωτέρω ὅτι ἀπῆτε: νὰ τὸν προσκυνῶσιν· ἐπόθει νὰ φαίνεται ὡς ἐνσάρκωσις τοῦ Διὸς ἐπὶ τῆς γῆς, οὐ τὸ ὄνομα ἐπισήμως εἶχε λάβει. Ὁθεν κατήντησε νὰ θεωρῇ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Διὸς ὡς ἰδίους καὶ νὰ καταστήσῃ τὴν ἀπιστίαν πολιτικὸν ἐγκλημα. Πιθανὸν ἀκόμη, ὅτε ἐπεδόθη εἰς τὸ ἀπαίσιον τοῦτο ἔργον, νὰ μὴ παρετήρησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ. Ἔως τότε εἶχεν εὐδοκιμήσει σχεδὸν ἐν πάσαις ταῖς ἐπιχειρήσεσιν αὐτοῦ καὶ οὐδόλως ὑπώπτευσεν ὅτι εἶναι ἐνίοτε δυσκολώτερον νὰ βιάσῃ τις τὰς συνειδήσεις παρὰ νὰ κινήσῃ ἀνδρείους στρατοὺς. Εἶχε τὴν συνήθη ἐκείνην παρὰ τοῖς μεγάλοις κυβερνήταις οἴησιν, ἥς ἐνεκεν πιστεύουσιν ὅτι δύνανται τὰ πάντα νὰ κατορθώσωσι. Καταφαίνεται δὲ τοῦτο ἐκ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ περιφήμου αὐτοῦ διατάγματος περὶ τοῦ μεγίστου ὅρου, δι' οὗ ἡξίου νὰ καθορίσῃ τὴν ἁξίαν ὅλων τῶν σιτίων, ἵνα προλάβῃ ἐν τῷ μέλλοντι τὰς ἐμπορικὰς κρίσεις. Τὸ σκληρὸν μάθημα ὅπερ ἔλαβεν ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ δὲν τὸν ἐθεράπευσεν ἀπὸ τοῦ νὰ πιστεύῃ τὴν παντοδυναμίαν τῆς πολιτείας: προσέβαλε τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐκ δευτέρου ἐνίκηθη. Ἡ καταδίωξις, ἥτις κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦλάχιστον ὑπῆρξεν αὐστηροτάτη, ἐπέφερε τὴν ἐνίσχυσιν τῆς αἵρέσεως ἣν ἐπίστευε νὰ ἐκμηδενίσῃ καὶ τῇ ἔδωκε περισσοτέραν σπουδαιότητα. Ἀντὶ νὰ καταστρέψῃ τοὺς χριστιανοὺς ὡς ἡλπιζε, τοὺς ἔφερεν εἰς θέσιν νὰ κατασταθῶσιν ἐντελῶς κύριοι καὶ νὰ ἀντικαταστήσωσι τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν.

II

Ἐν τῷ διωγμῷ τούτῳ τῶν χριστιανῶν εἰς ἓκ τῶν κυβερνώντων ἡγεμόνων, ὁ καῖσαρ Κωνσταντῖος ὁ Χλωρός, φαίνεται ὅτι ἐτήρησεν ἐξαιρετικὴν στάσιν. Διατείνεται μάλιστα ὁ Εὐσέβιος ὅτι οὐδέποτε ἐφῆρμοςεν εἰς τὰ κράτη τοῦ τοῦ διατάγμα τοῦ διωγμοῦ· τοῦτο ὁμῶς εἶναι καταφανὴς ὑπερβολή. Ὁ Διοκλητιανός, ὅστις ἤθελε νὰ ὑποτάσσωνται αὐστηρῶς οἱ καῖσαρες εἰς τοὺς αὐγούστους, καὶ ὅστις ἐγίνωσκε τίνι τρόπῳ νὰ ἀναγκάζῃ τοὺς ἄλλους ἵνα τὸν ὑπακούωσι, δὲν θὰ ἠνείχετο τοιαύτην ἀπειθειαν. Τὸ διάταγμα ἀπέβλεπεν εἰς ὁλόκληρον τὴν αὐτοκρατορίαν· ἔδει νὰ φέρῃ τὸ ὄνομα ὅλων τῶν ἡγεμόνων· ὡμὲν δὲ πεπεισμένοι ὅτι ἐδημοσιεύθη πανταχοῦ, καὶ ὅτι πανταχοῦ, ἐν τε τῇ Γαλατίᾳ ὡς καὶ εἰς ἄλλα μέρη, εἶχε λάβει ἀρχὴν ἐκτελέσεως. Τοῦτο τοῦλάχιστον διδάσκει ὁ Λακτάντιος.

ὅστις εἶναι ἀκριθέστερος καὶ καλλίον πληροφορημένος τοῦ Εὐσεβίου. «Ὁ Κωνσταντῖος, λέγει, ἵνα μὴ φανῇ διχονοῶν πρὸς τοὺς συναδελφούς του, κατέστρεψε τὰ μέρη ἐνθά οἱ χριστιανοὶ συνήρχοντο, δηλαδὴ τείχη τινά, καὶ ἐφύλαξε τὸν ἀληθῆ ναὸν τοῦ Θεοῦ, ὅστις ὑπάρχει ἐν τοῖς ἀνθρώποις». Ἰδοὺ ἡ ἀλήθεια. Ἀρχίσας τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν ἃς εἶχε λάβει παρὰ τοῦ Διοκλητιανοῦ, διέταξε τὴν καταστροφὴν ἐκκλησιῶν τινῶν, κατήγγειλεν ἰσως καὶ τινὰ πρόσωπα¹, ἀλλὰ δὲν προυχώρησε περαιτέρω, καὶ ἅμα δὲν ὑπῆρχε κίνδυνος δι' αὐτόν, ἀφῆκε τοὺς χριστιανούς ἡσυχούς. Ἡ αὐστηρότης τῶν ἄλλων ἡγεμόνων ἀνεδείκνυε τὴν πραότητα ταύτην, διὰ τοῦτο τὴν ἐμεγαλοποίησαν, καὶ ἐσχηματίσθη ἐνωρίς ἡ ἰδέα ὅτι εἰς τὰ κράτη του οὐδεὶς κατεδιώχθη διὰ τὰς πεποιθήσεις του. Μετὰ τινὰ ἔτη ἔλεγον οἱ δυνατισταὶ ἐπίσκοποι, ἀποτεινόμενοι πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον: «Κατάγεσαι ἀπὸ γένους εὐσεβοῦς σὺ τοῦ ὁποῖου ὁ πατὴρ ἐν μέσῳ σκληρῶν ἡγεμόνων τοσοῦτον ἐσεβάσθη τοὺς χριστιανούς, ὥστε ἐνεκεν αὐτοῦ ἡ Γαλατία δὲν ἐγνώρισε τὴν μάστιγα τοῦ διωγμοῦ». Ἀς εἰπῶμεν ἀπλούστατα ὅτι τὴν ἐγνώρισεν ὀλιγώτερον τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ πιστεύω ὅτι θὰ εὐρισκώμεθα ἐν τῇ ἀληθείᾳ.

Διὰ ποίαν ἄρα γε αἰτίαν Κωνσταντῖος ὁ Χλωρὸς ὑπῆρξε τόσον εὖνους εἰς τὸν χριστιανισμόν; Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἔχει ὁ Εὐσεβίος ἐπαίμην τὴν ἀπάντησιν, ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἦτο χριστιανός, ἢ σχεδὸν χριστιανός. Βεβαίως «ὅτι ἀφιέρωσεν εἰς τὸν μόνον Θεόν τὰ τέχνα, τὴν σύζυγον, τοὺς θεράποντας καὶ ὁλόκληρον αὐτοῦ τὸ ἀνάκτορον, ὥστε τὸ πληροῦν αὐτοῦ πλῆθος κατ' οὐδὲν διέφερε τοῦ συγχάζοντος εἰς τὰς ἐκκλησίας». Καὶ αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος, ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ἀνατολῆς, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ πατρὸς του ὡς περὶ θεησκομανοῦς ἐπικαλουμένου κατὰ πρῶτον εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς πράξεις «τὸν Πατέρα Θεόν». Φρονῶ ὅμως ὅτι τὰ συχναὶς ἀναφερόμενα ταῦτα κείμενα δὲν λέγουσιν ἐντελῶς ὅτι τοῖς ἀποδίδουσι. Ἡδύνατό τις νὰ δέηται τῷ «μόνῳ Θεῷ» ἢ «τῷ οὐρανίῳ Πατρί»², χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ παύσῃ νὰ εἶναι εἰδωλολάτρης.

¹ Ἄν πιστεύσωμεν τὸ μαρτυρολόγιον, τινὲς ἐκ τῶν καταγγελιῶν τούτων ἀπέβησαν εἰς κατὰδικήν καὶ θάνατον τῶν κατηγορηθέντων.

² Ἡ ἀόριστος αὕτη ἔκφρασις, τὸν Πατέρα Θεόν, τὴν ὁποίαν μεταχειρίζεται ὁ Εὐσεβίος ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Κωνσταντίνου, νομίζω ὅτι εἶναι ἡ ἀκριβὴς μετάφρασις τῆς λατινικῆς ἐκφράσεως *Divus Pater*, τὴν ὁποίαν μετεχειρίζοντο οἱ ἀρχαῖοι Ῥωμαῖοι ἵνα ὀρίσωσι τὴν Θεότητα. Τὴν ἀπέδιδον ἐνίοτε εἰς τὸν Δία, ὅστις ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ πρῶτος τῶν Θεῶν. Εἶχε δὲ ἡ ἔκφρασις αὕτη τὸ πλεονέ-

Πείθουσι μόνον ἡμᾶς αἱ ἐκφράσεις αὗται ὅτι ὁ Κωνσταντῖος ἀνῆκεν εἰς τὸν ὄμιλον ἐκείνων τῶν πεφωτισμένων, οἵτινες ἐπ' αὐτοῦ τοῦ κέντρου τῆς πολυθείας, χωρὶς νὰ ἀρνηθῶσιν ἐντελῶς τὰς δημώδεις ιδέας, ἤρθησαν μέχρι τοῦ νὰ κατανοήσωσι τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι αἱ εὐρεῖαι καὶ καθαραὶ αὗται πεποιθήσεις τὸν διέθεσαν εἰς ἀνοχὴν πασῶν τῶν λατρείων· πιθανὸν μάλιστα νὰ ἐνέπνευσαν αὐτῷ ἰδιαιτέραν ἐκτίμησιν καὶ κλίσιν τινὰ πρὸς τοὺς χριστιανούς. ὅτι ὅμως ἡ κλίσις αὕτη ἔλαβεν ποτε τὸν τύπον πλήρους δημοσίας προσελεύσεως εἰς τὸν χριστιανισμόν, τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῶμεν. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς θὰ τὸ ἀνέφερον κάπως ἀκριθέστερον· θὰ ἐκαυχῶντο διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Κωνσταντίου· ἀφ' ἑτέρου ἤθελε διακρίνεσθαι παρὰ τοῖς εἰδωλολάτραις μνησικακία τις ἐναντίον ἡγεμόνος ἐγκαταλιπόντος τὴν πίστιν αὐτῶν. Ἀπ' ἐναντίας τὸν ἐγκωμιάζουσιν ἀπαύστως καὶ θαυμάζουσι τὴν εὐσέδειαν ὡς καὶ τὰς λοιπὰς ἀρετὰς αὐτοῦ. Ἡ δὲ γερουσία ἀπένειμεν εἰς Κωνσταντίον τὸν Χλωρόν μετὰ θάνατον τιμᾶς ἀποθεώσεως, διότι τοιοῦτον ὑπῆρχεν ἔθιμον, τὸ ὅποιον οὐδ' οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες ἀπέφυγον· φαίνεται ὅμως ὅτι εἶχον περισσotέραν πίστιν εἰς τὸν Θεὸν τοῦτον παρὰ εἰς τοὺς ἄλλους οἵτινες εἶχον δημιουργηθῆ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ἡ μορφή τοῦ ὠχροῦ αὐτοκράτορος, ὅστις διῆλθε τὸν βίον μαχόμενος γενναίως καὶ καλῶς κυβερνῶν τὰ κράτη του, ὅστις οὐδέποτε μετέσχε πολιτικῆς ῥαδιουργίας, ὅστις ἀπέσχε πάσης σκληρᾶς τιμωρίας καὶ ὑπῆρξε πατὴρ ἀγαθὸς δι' ὅλους τοὺς ὑπηκόους του, ἤρμοζεν εἰς τὸν Ὀλυμπόν, καὶ βλέπομεν ὅτι τὸν ἐπικαλοῦνται συνήθως μετ' εἰλικρινείας ἥτις δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἐπιδείξεις δημοσίων προσευχῶν, ἅς οἱ ῥήτορες τόσον πολὺ ἐπιδαφιλεύουσιν.

Εὐρέθη λοιπόν, οὕτως εἰπεῖν, ὁ Κωνσταντῖνος, ἐκ γενετῆς φίλος τῶν χριστιανῶν· τὸ παράδειγμα τοῦ πατρὸς του τὸν προέτρεπε νὰ τοὺς εὖνοῃ. Συναναστρέφη ἀναμφιβόλως κατὰ τὴν νεότητά του τινὰς ἐκ τῶν ἱερέων καὶ ἐπισκόπων, ὑφ' ὧν λέγει ὁ Εὐσέβιος ὅτι ἠρέσκετο ὁ Κωνσταντῖος νὰ περιστοιχίζεται· ὅθεν ἐγνώρισε πρῶίμως τὰς πεποιθήσεις αὐτῶν καὶ ἐξωκειώθη πρὸς αὐτάς. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸν ἐκάλεσε μετ' ὀλίγον ὁ Διοκλητιανὸς παρ' αὐτῷ, διότι ἐπιθυμῶν ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν

κτῆμα ὅτι πᾶσα λατρεία ἡδύνατο νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ κατ' ἴδιον τρόπον. Οἱ χριστιανοὶ ἔβλεπον ἐν αὐτῇ τὸν Πατέρα Θεόν, καὶ οἱ εἰδωλολάτραι τὸν Πατέρα τῶν Θεῶν.

διαδοχὴν διὰ τῆς υἱοθεσίας, δὲν ἐθεώρει συμφέρον ν' ἀφήσῃ τοὺς υἱοὺς τῶν καισάρων νὰ παριστάνωσι πλησίον εἰς τοὺς πατέρας των τὸ πρόσωπον ἐπιδόξων διαδόχων. Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πρώτου τῶν αὐγούστων εὗρεν ὁ Κωνσταντῖνος ἄλλας ιδέας περὶ τοῦ τρόπου τοῦ κυβερνᾶν, εἶχεν ἄλλα παραδείγματα πρὸ ὀφθαλμῶν. Δὲν εἶναι ὅμως πιθανὸν τὰ παραδείγματα ταῦτα καὶ αἱ ιδέαι νὰ ἐξήλειψαν ἀπὸ τοῦ νοῦ αὐτοῦ τὰς ἐντυπώσεις, ἃς εἶχε λάβῃ ἐνὸς ἡμέρῃ ἐμμενεν ἐν Γαλατίᾳ. Καίτοι ὁ αὐτοκράτωρ προσηνέχθη αὐτῷ περιποιητικώτατα, ἐθεώρει ἑαυτὸν ἀναμριδῶλως αἰχμάλωτον, ἢ τοῦλάχιστον ὀμηρον. Ἡ θέσις του μάλιστα τὸν καθίστα ἀντιπολιτευόμενον· τὸ ὑπόκωφον μῖσος ὅπερ ἡσθάνετο κατὰ τῶν ἀνθρώπων μεθ' ὧν ἦτο ἡναγκασμένος νὰ ζῇ, τὸν διέθετεν εἰς τὸ νὰ κρίνῃ αὐστηρῶς ὅλας αὐτῶν τὰς πράξεις. Δηγήθη βραδύτερον ὅτι εὕρισκετο Νικομήδειαν ὅτε ἐξείδωκεν ὁ Διοκλητιανὸς τὸ διάταγμα τοῦ διωγμοῦ καὶ εἶδε τιμωρούμενα τὰ πρῶτα θύματα. Προσθέτει δὲ ὅτι ἡγανάκτησε διὰ τοῦτο, καὶ δυνάμεθα νὰ τὸν πιστεύσωμεν. Καὶ ἂν ἀκόμη τὰ μαθήματα τῆς μετριοπαθείας, τῆς φρονήσεως, τῆς ἀνεξιθρησκίας, ἃτινα εἶχε λάβῃ παρὰ τοῦ πατρὸς του, δὲν τὸν ἀπεμάκρυνον τῶν βιαίων τούτων μέτρων, ἤρκει ἵνα τῷ καταστῶσι μισητά, ὅτι ὑπῆρξαν ἔργον ἀνθρώπων τοὺς ὁποίους ἀπεστρέφετο. Ἐκτοτε ἡσθάνθη ἑαυτὸν ἔτι μᾶλλον προσεγγίσαντα πρὸς τοὺς χριστιανούς, καὶ ἡ κοινότης τῶν ἐχθρῶν ἐσημμάτισεν ἀναμριδῶλως μετὰ τῶν νέον δεσμόν· πᾶς καταδιωκόμενος ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Γαλερίου ἐκτᾶτο δικαίωμα ἐπὶ τῆς εὐνοίας αὐτοῦ.

Ἐντασούτῳ ἔμμενεν ὁ Κωνσταντῖνος εἰδωλολάτρης ὡς ὁ πατήρ του, καὶ δὴ ἀρκούντως ἐνθερμος, ἀποῦ ὠκοδόμει ναοὺς, τοὺς ὁποίους ἐπλήρου δώρων, καὶ ὁσάκις εἰσῆρχετο εἰς τινὰ πόλιν, ἐνόμιζον ὅτι ἤθελον εὐαρεστήσει αὐτῷ φέροντες ἐνώπιόν του, μετὰ τῶν σωματιῶν τῶν σωματείων, τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν. Ὑπώπτουσιν μάλιστα ὅτι ἰδιαζόντως ἐσέβετο τὸν Ἀπόλλωνα, ὅτι τὸν ἐτίμα ὡς πατρῶνα καὶ προστάτην, εἰς ἀντάλλαγμα δὲ ὁ θεὸς οὗτος τῷ παρεῖχεν ὅλως ἰδιαιτέρας χάριτας. Ἐν τινι λόγῳ ἐκφωνηθέντι ἐπὶ παρουσίᾳ αὐτοῦ, εἰς ἓκ τῶν πανηγυριστῶν του παρεναίρει ὅτι, ἐνῶ προσήυχετο ἐν τινι ναῷ, ἐνεφανίσθη εἰς αὐτὸν ὁ Ἀπόλλων, ὁ Ἀπόλλων του (Apollo tuus), ἵνα τῷ ἀναγγεῖλῃ νίκην· «Θὰ ἀνεγνώρισας τὸν ἑαυτὸν σου εἰς αὐτόν, προσθέτει, διότι, ὡς αὐτὸς εἶσαι νέος, παιδρὸς, εὐεργέτης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ ὁ ὠραιότερος τῶν ἡγεμόνων». Χωρὶς ν' ἀποδώσωμεν μεγάλην σπουδαιότητα εἰς τὴν

κοινήν ταύτην κολακείαν¹, δυνάμεθα τοῦλάχιστον νὰ συμπεράνωμεν ὅτι δὲν ἀπήρεσκε τότε εἰς τὸν Κωνσταντῖνον νὰ ὁμιλῶσι περὶ αὐτοῦ ὡς περὶ εὐνοουμένου τῶν θεῶν. Συγχρόνως ὁμως ἐνδιεφέρετο νὰ ἐπιδεικνύη δημοσίως τὴν ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ εὐνοίαν του. « Ἡ πρώτη πράξις του, λέγει ὁ Λακτάντιος, ἅμα ἀντικατέστησε τὸν πατέρα του. ὑπῆρξε νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τοὺς χριστιανούς νὰ τιμῶσι τὸν Θεὸν των, καὶ νὰ τοῖς παραχωρήσῃ τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς λατρείας των».

Ἄλλως τοιαῦτα ἦσαν τότε αἱ διαθέσεις ὅλων σχεδὸν τῶν συνετῶν ἀνθρώπων τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ διωγμὸς, παρατεινόμενος, εἶχε κουράσει πάντας, βαρυνθέντας τὰς ἀνωφελεῖς ταύτας αὐστηρότητας. Καὶ αὐτὸς ὁ Γαλέριος, ὁ μέγιστος ἐχθρὸς τῶν χριστιανῶν, ἐξέδωκε διάταγμα ἐν ᾧ διέταττε νὰ σταματήσῃ πᾶσα καταδίωξις, καὶ τελευτῶν ἐζήτει οἰκτρῶς νὰ δέωνται ὑπὲρ αὐτοῦ ἐκεῖνοι τοὺς ὁποίους εἶχε τέως τόσον κακῶς μεταχειρισθῇ. Ἀληθῶς ὁμως τὸ διάταγμα του δὲν ἐξετελείτο εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας. Ὁ καῖσαρ Μαξιμῖνος οὐδόλως λαβὼν αὐτὸ ὑπ' ὄψιν, ἐπέτρεπεν εἰς τινὰς δήμους φανατικούς ὑπὲρ τῶν τοπικῶν θεοτήτων, νὰ ἐξακολουθῶσι τὸν θρησκευτικὸν πόλεμον· ἀλλ' αἱ μεμονωμένα αὐταὶ καὶ ὄψιμοι ἐφοδοὶ δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ βλάβῃσι πολὺ τὸν χριστιανισμόν. Κατὰ κανόνα αἱ μεγάλαι προσβολαὶ ἄς ἀξιοῦσι νὰ κατενέγκωσι κατὰ τινος θρησκευτικῆς δοξασίας ἰσχύουσι μόνον κατὰ τὴν πρώτην στιγμὴν. Ἡ βία ἔχει ἀνάγκην ταχείας ἐπιτυχίας ἵνα τὴν συγχωρήσωσι, λαμβάνουσιν δι' αὐτῆς τύπον νομιμότητος. Ἀμα παρατείνεται, ἀφίνει καιρὸν εἰς τὰ αἰσθήματα τῆς μετριοπαθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης νὰ συνέλθωσιν, ὅλοι δὲ οἱ διστάζοντες, ὅλοι οἱ ἀβέβαιοι, οἵτινες πανταχοῦ πλεονάζουσι, διακηρύττονται ἐπὶ τέλους κατ' αὐτῆς. Τοιουτοτρόπως ἡ κοινὴ γνώμη, ἡ κατ' ἀρχὰς τοσοῦτον αὐστηρὰ πρὸς τοὺς χριστιανούς, ἅμα εἶδεν ὅτι μετὰ δεκαετῆ διωγμὸν δὲν εἶχε κατορθώσει ἡ πολιτεία νὰ τοὺς ἐκμηδενίσῃ, κατέστη εὖνους πρὸς αὐτούς. Καθ' ἣν ἐπαχὴν εὐρισκόμεθα, κατὰ

¹ Ἴνα δώσωσι περισσοτέραν βαρύτητα εἰς τὴν μαρτυρίαν ταύτην τοῦ ῥήτορος, ἥτις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν οὐδεμίαν θὰ εἶχε, παρατηροῦσιν ὅτι πλεῖστα νομίσματα τοῦ Κωνσταντίνου φέρουσιν ἐν ἐξέρῳ τὴν εἰκόνα τοῦ ἡλίου μετὰ τῶν λέξεων: Soli invicto comiti. Τὰ νομίσματα δὲ ταῦτα ἀναφέρονται πανταχοῦ ὡς πρωφανῆς ἀπόδειξις τῆς εὐσεβείας τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα. Ἀπορῶ πῶς δὲν παρατήρησαν ὅτι ὑπάρχουσι σχεδὸν ἄλλα τόσα φέροντα τὴν εἰκόνα τοῦ Διός, τοῦ Ἄρεως ἢ τοῦ Ἡρακλέους, ὥστε θὰ ἠδύναντο νὰ συμπεράνωσιν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἐτίμα σχεδὸν ἐξ ἴσου πάσαις τὰς μυθικὰς θεότητες.

τὸ 311, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι εἶχε κατακτήσει τὴν ἐλευθερίαν· ἡ δὲ ἐπιστροφή τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν χριστιανισμόν ἐμελλε νὰ τοῖς δώσῃ τὴν ἐξουσίαν.

III

Κατὰ ποίαν ἐποχὴν ἐγένεν ὁ Κωνσταντῖνος χριστιανός;

— Τοῦτο συνέβη ἄρκετὰ ἄργά, ἂν πιστεύσωμεν τὸν Ζώσιμον, ὅστις διατείνεται ὅτι ὁ ἡγεμὼν οὗτος ὑπὲρ τὸ ἥμισυ τῆς βασιλείας του ἐξήσκει τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, « ἀλλὰ τὴν ἐξήσκει μᾶλλον ἐκ τοῦ φόβου μὴ διακινδυνεύσῃ ἀρτήνων αὐτὴν παρὰ ἀπὸ αἰσθημα κληθοῦς εὐσεβείας ». Ὅτε κατὰ τὸ 326 ἐθανάτωσε τὸν πρεσβύτερον υἱὸν καὶ τὴν σύζυγόν του, ἠσθάνθη τύψεις συνειδότος καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς νὰ τῷ παράσχῃσι μέσον τι πρὸς ἐξιλασμόν τῶν ἁμαρτιῶν του· οἱ ἀρχιερεῖς ὁμῶς τῷ ἀπεκρίθησαν ὅτι δὲν ἐγνώριζον τοιαῦτα διὰ τόσον ἐγκληματικὰς πράξεις. « Ὑπῆρχε τότε, προσθέτει ὁ Ζώσιμος, Αἰγύπτιος τις¹ ὅστις ἐξ Ἰσπανίας εἶχε μεταβῆ εἰς Ῥώμην καὶ εἶχεν εἰσχωρήσει παρὰ ταῖς κυρίαῖς τῆς αὐλῆς. Ὁ Αἰγύπτιος ἐβεβαίωσε τὸν αὐτοκράτορα ὅτι δὲν ὑπῆρχε σφάλμα τὸ ὅποιον νὰ μὴ συγχωρῇται διὰ τῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ὁ Κωνσταντῖνος μετὰ χαρᾶς ἐδέχθη τὴν διαβεβαίωσιν ταύτην, καὶ ἐπροθυμοποιήθη νὰ παραιτηθῇ τῆς θρησκείας τῶν πατέρων του ἵνα ἐγκολπωθῇ τὴν « νέαν ἀσέβειαν ». Ἡ διήγησις αὕτη ἀναμιμνήσκει τὴν μομφὴν τὴν ὁποίαν συχνὰ ἀπέδιδον οἱ ἐθνικοὶ εἰς τὸν χριστιανισμόν, ὅτι ἐπιθαρρύνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ διαπράττωσι παντὸς εἶδους ἐγκλήματα δίδων αὐτοῖς τὴν ἐλπίδα ὅτι συγχωροῦνται εὐκόλως. Ἐν τῇ σατύρᾳ τῶν καισάρων ὑποθέτει ὁ Ἰουλιανὸς ὅτι ὁ προκατόχος του Κωνσταντῖνος μεταχειρίζεται τὸ εὐκόλον τοῦτο μέσον εἰς προσηλυτισμόν. « Διαφθορεῖς, φονεῖς, ἱερόσυλοι, ἄτιμα ὄντα, κραυγάζει πάσῃ δυνάμει, ἐλθετε ἐδῶ εὐτόλμως· πλύνων διὰ τοῦ ὕδατος τούτου θὰ ἐξαγνίσω ὑμᾶς παραχρῆμα· ὅποιοσδήποτε δὲ ὑποπέσῃ εἰς τὰ αὐτὰ ἁμαρτήματα, θὰ τὸν διδάξω ὅτι τύπτων τὸ στήθος καὶ τὴν κεφαλὴν θὰ κατασταθῇ καθαρὸς ὡς πρότερον ». Τοιούτους περίπου λόγους θὰ ἀπηύθυνε καὶ ὁ Αἰγύπτιος εἰς τὸν Κωνσταντῖνον καὶ ἐπήνεγκε τὸν ἐκχριστιανισμόν αὐτοῦ.

¹ Ὁ Tillemont ὑποθέτει, ὅτι ἐν τῇ μυείᾳ τοῦ Αἰγυπτίου τούτου, ὅστις ἔρχεται ἐξ Ἰσπανίας, πρέπει νὰ ἴδωμεν ἄριστον ἐνθύμητιν τοῦ μέρους τὸ ὅποιον ἐπαιξεν ὁ Ὅσιος, ἐπίσκοπος Κορδοῦβης, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Κωνσταντίνου.

Τί νὰ σκεφθῶμεν περὶ τῆς διηγήσεως ταύτης τοῦ Ζωσίμου; Ἄν ἐννοῇ μόνον ὅτι τὰ ἁμαρτήματα τοῦ Κωνσταντίνου ἐπήνεγκον αὐξήσιν τινὰ εἰς τὴν εὐλάβειάν του, ὅτι, ἵνα κατευνάσῃ τοὺς ἐλέγχους τῆς συνειδήσεως, ἐδιπλασίασε τὰς πρὸς τὰς ἐκκλησίας γενναιοδωρίας του καὶ τὰς εὐνοίας αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, ὅτι ἐφάνη τέλος ἀποφασιστικώτερος ἢ πρὶν γίνῃ χριστιανός, θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ τὸν πιστεύσωμεν· ἀλλὰ βεβαιοὶ ὅτι μέχρι τοῦ 326 ἐξήσκει τὴν ἀρχαίαν λατρείαν, ἡ ἐπιθυμία δὲ νὰ ἐξιλεώσῃ τὸν θάνατον τῆς συζύγου καὶ τοῦ υἱοῦ του ὑπῆρξε δι' αὐτὸν ἡ πρώτη ἀφορμὴ ἐν' ἀσπασθῇ «τὴν νέαν ἀσέβειαν». Τοῦτο δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν. Τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἀποδεικνύουσιν ἐναργέστατα ὅτι ὁ ἐκχριστιανισμὸς αὐτοῦ ἀνῆρχετο εἰς πολὺ προγενεστέραν ἐποχὴν.

Ἄμα ἐγένετο κύριος τῆς Ῥώμης, περὶ τὰ 312 ἢ 313 τὸ πολὺ, τὸν βλέπομεν ἐνασχολούμενον μετὰ ζήλου εἰς τὰ συμφέροντα τῶν χριστιανῶν. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης, τὰ μέτρα, ἅτινα ὑπὲρ αὐτῶν λαμβάνει, ἀδιακόπως διαδέχονται ἀλλήλα· ὅτε μὲν δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τῆς Καρχηδόνας ἀναγγέλλει αὐτῷ ὅτι θέτει σπουδαῖα ποσὰ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἱερέων «τῆς ἁγιωτάτης καθολικῆς ἐκκλησίας», ὅτε δὲ ἀπευθύνει λίαν κατεπείγουσαν διαταγὴν πρὸς τὸν διοικητὴν τῆς Ἀφρικῆς, ἵνα ἀποδώσῃ τὸ ταχύτερον ὅλα τὰ δημευθέντα κτήματα ἐν καιρῷ τοῦ διωγμοῦ. Ἄλλο διάταγμα ἐξαίρει τοὺς κληρικούς ἀπὸ παντὸς δημοσίου φόρου, ἀεπειδὴ ὁμολογουμένως ἡ καθολικὴ θρησκεία εἶναι ἐκεῖνη ἣτις γινώσκει ἄριστα νὰ τιμᾷ τὴν θεότητα, καὶ ἐπειδὴ, ἂν τὴν φυλάττωσι καὶ τὴν σέβωνται, θὰ ἀποτελέσῃ τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ κράτους». Παρατηρητέον ὅτι ἡ ἐξαίρεσις αὕτη δὲν ἀπονέμεται εἰς τοὺς ἱερεῖς πασῶν τῶν λατρειῶν, οὐδὲ καὶ πασῶν τῶν χριστιανικῶν αἱρέσεων, ἀλλὰ μόνον «εἰς τοὺς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ὁ Κεκίλιανός εἶναι ἀρχηγός». Διὰ τῆς προδήλου ταύτης προτιμήσεως φαίνεται ὁ αὐτοκράτωρ ὀρίζων ἐνταῦθα τὴν θρησκείαν, ἥς συμμερίζεται τὰς δοξασίας. Ἐρχεται ἔπειτα ἡ περιπεπλεγμένη ὑπόθεσις τῶν Δονατιστῶν. Κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦτο ἔτος 313 γράφει ὁ Κωνσταντῖνος πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ῥώμης Μελχιάδην, ἵνα τὸν καταστήσῃ κριτὴν τῶν ἐρίδων, αἵτινες ἐτάραττον τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀφρικῆς: «Δὲν ἄγνοεῖς, τῷ λέγει, ὅτι τόσον μέγα εἶναι τὸ σέβας μου πρὸς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν, ὥστε δὲν ἐπιθυμῶ νὰ βλέπω διαιρέσεις καὶ σχίσματα». Περὶ τὸν αὐτὸν χρόνον, ἐν ἐπιστολῇ ἀπευθυνομένῃ διὰ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν πρὸς ὑψηλὸν τι πρόσωπον, λέγει ὅτι τῷ ὁμιλεῖ μέ ανοικτὴν καρδίαν, «ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι ὡς αὐτὸς εἶναι λάτρης τοῦ ὑπερ-

τάτου Θεοῦ». Ἀποδεικνύεται δ' ὅτι ὁ ὑπέρτατος αὐτός Θεός, τὸν ὁποῖον λατρεύουσιν ἀμφότεροι, εἶναι ὁ τῶν χριστιανῶν, διότι κατὰ τὴν αὐτὴν ἐπαγγελίαν, ἀποκρινόμενος εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Δυνατιστῶν, ἐκκαλούντων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τὴν ἀπόφασιν τῶν συνόδων, ὁμιλεῖ μὲ αὐτὰς τὰς λέξεις: «Θέλουσιν νὰ γίνω κριτὴς τῶν, ἐγὼ ὅστις ἀναμένω τὴν κρίσιν τοῦ Χριστοῦ! *Me in iudicium postulant, qui iudicium Christi exspecto!* » Ἴδου πρόδηλος ὁμολογία πίστεως. Ἐξ ὅλων τούτων τῶν κειμένων δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι συνέβη, πρὸ τοῦ ἔτους 312, γεγονὸς ὅπερ προσήγγισε τὸν Κωνσταντῖνον εἰς τὸν χριστιανισμόν. Τὸ γεγονὸς τοῦτο διηγοῦνται ἡμῖν μόναι οἱ χριστιανοὶ ἱστορικοί, ὅθεν παρ' αὐτοῖς δέον νὰ ζητήσωμεν τὰς λεπτομερείας.

Ὁ πρῶτος περὶ τούτου ὁμιλήσας εἶναι ὁ Λακτάντιος ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ περὶ τοῦ θανάτου τῶν διωκτῶν, ἣτις ἐδημοσιεύθη ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν νίκην τοῦ Κωνσταντίνου. Γνωστοποιεῖ ἡμῖν ὅτι τὸν μῆνα Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 311, εὐρισκόμενος ὁ ἡγεμὼν πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Ῥώμης ἑτοιμος νὰ προσδάλῃ τὸν ἐχθρόν του, εἶδε τὴν νύκτα ὄπτασίαν: «Διατάχθη νὰ χαράξῃ ἐπὶ τῶν ἀσπίδων τῶν στρατιωτῶν τοῦ τοῦ θεῖου σημείου (τὸν σταυρόν), καὶ ἔπειτα νὰ συγκροτήσῃ τὴν μάχην. Ἐπραξε λοιπὸν τὸ διαταχθέν· τὸ γράμμα Χ ἐξωγραφήθη διαπεπερασμένον ὑπὸ ῥάβδου τῆς ὁποίας ἡ κορυφή ἦν ἐλαφρῶς κεκλιμένη, σχηματίζουσα αὐτῷ τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ· ἔπειτα δέ, προστατευόμενος ὁ στρατός ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ τούτου ὀνόματος, ἔσπευε τὸ ξίφος ἵνα πολεμήσῃ». Ἐνύπνιον λοιπὸν ἔχει τὸν Κωνσταντῖνον εἰς τὴν ἀπόφασιν ἐν κρίσει· στιγμῇ νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ κάμῃ πάνδημον δῆλωσιν ὅτι εἶναι χριστιανός. Παρατηρητέον ὅτι ὁ Λακτάντιος δὲν ἀναφέρει ἐνταῦθα ἀόριστόν τινα φήμην ἐξ ἐκείνων αἰτινῶν διατρέχουσι τὸν κόσμον χωρὶς νὰ γινώσκῃ τις τὴν πηγὴν αὐτῶν. Ἐπλησίαζε τὸν Κωνσταντῖνον· διότι προσκληθεὶς ἐκ Νικομηδείας εἰς Γαλατίαν, ἐν ἀναθρέψῃ τὸν πρεσβύτερον υἱὸν τοῦ ἡγεμόνος, ἔζη κατ' ἀνάγκην ἐν οἰκειότητι μετὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας· εἶναι λοιπὸν πιθανόν ὅτι μεταδίδει ἡμῖν διήγησιν προερχομένην ἀπ' αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορος ἢ τινος τῶν περὶ αὐτόν.

Καὶ ὁ Εὐσέβιος δὲ ἀπὸ στόματος τοῦ Κωνσταντίνου τὸ συνέλεξεν ἐν τῇ μὲν τοῦλάχιστον τῶν ἐξηγήσεων, ἃς ἔδωκεν ἡμῖν περὶ τοῦ γεγονότος, διότι ὡς προείπον, τὸ διηγήθη δὲς. Ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ αὐτοῦ, ἣτις συνετάχθη πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κρίσπου, δὲν φαίνεται ἀκόμη γινώσκων τὰς λεπτομερείας. Περιγράφεται λέγων ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἐνίκησε

τὸν Μαξέντιον διὰ τῆς βοήθειας τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅτι, πρὶν ἀρχίσῃ τὴν μάχην, «ἐκάλεισεν εὐσεβῶς εἰς βοήθειάν του τὸν Θεὸν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἰησοῦν Χριστόν», οἵτινες τὸν κατέστησαν νικητὴν. Εἶναι ὅμως πολὺ καλὺτερον πεπληροφορημένος περὶ τοῦ τρόπου, δι' οὗ τὰ πράγματα ἐγένοντο, ὅταν διηγῆται τὸν βίον τοῦ αὐτοκράτορος. Τότε ἡ διήγησις εἶναι πλήρης καὶ οὐδαμῖα λεπτομέρεια ἐλλεῖπει. Τὸν δεικνύει εἰς ἡμᾶς, ὀλίγον πρὸ τῆς μάχης¹, λίαν ἀναποφάσιστον καὶ λίαν ἀνήσυχον, διανοοῦμενον ὅτι ἡ βοήθεια τῶν ἀνθρώπων δὲν ἀρκεῖ ὅταν τις πορεύηται ἵνα δοκιμάσῃ τύχην τὴν ἄβυσσόν, καὶ ὅτι δὲν εἶναι κακὸν νὰ ἐνισχυθῇ τις διὰ θείας ὑποστηρίξεως. Τῷ ἐπέρχεται τότε κατὰ νοῦν, ὅτι ἐξ ὅλων τῶν ἡγεμόνων τοὺς ὁποίους ἐγνώρισεν, ὁ μόνος ὅστις ἀπήλαυσεν εὐημερίας ἀδιαλείπτου εἶναι ὁ πατὴρ του Κωνσταντῖος, ὅστις ἐπροστάτευσε τοὺς χριστιανούς, ἐνῶ οἱ καταδιώξαντες αὐτοὺς πάντες σχεδὸν ἀθλίως ἐτελεύτησαν. Αἱ σκέψεις αὗται προσήγγιζον ἤδη τὴν ψυχὴν του πρὸς τὸν χριστιανισμόν, καὶ παρεκάλει τὸν Θεὸν ἵνα τῷ δώσῃ ὁρατὸν τι σημεῖον, ὅπερ ἐντελῶς νὰ τὸν κρατύνῃ ἐν τῇ ἀποφάσει του. Ἡ δέησίς του εἰσηκούσθη· εἶχεν ἐκκινήσει μετὰ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ, ὅτε περὶ τὸ μέσον τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ὥραν ὁ ἥλιος ἀρχίζει νὰ κλίνει πρὸς τὸν ὀρίζοντα, εἶδεν εἰς τὸν οὐρανὸν διάπυρον σταυρόν, μετὰ τῶν λέξεων: «Ἐν τούτῳ νίκα». Οἱ στρατιῶταί του τὸν εἶδον ἐπίσης, ἐννοεῖται δὲ ὅτι λίαν ἐξεπλάγησαν. Ἐν τούτοις ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἦτο ἐξ ὀλοκλήρου πεπεισμένος, καὶ τῷ ἔμμενον ἀμφιβολίαί τινές εἰς τὸν νοῦν, ὅτε, κατὰ τὴν νύκτα, ἐνεφανίσθη αὐτῷ ὁ Χριστὸς κρατῶν εἰς τὴν χεῖρα τὴν αὐτὴν εἰκόνα ἣν εἶχεν ἰδεῖ εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ τὸν διέταξε νὰ τὴν θέσῃ ἐπὶ σημαίας, ἥτις νὰ προηγῆται τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς μάχας — εἶναι δὲ αὕτη τὸ περίφημον λάβαρον, οὗτινος ὑπάρχουσιν ἀπεικονίσεις ἐπὶ τινων νομισμάτων τοῦ Κωνσταντίνου. — Τὴν διήγησιν ταύτην γνωστοποιεῖ ἡμῖν ὁ Εὐσέβιος ὅτι ἤκουσε παρὰ τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος, ὅστις ἠγγυήθη μεθ' ὅρκου περὶ τῆς ἀκριθείας αὐτῆς.

Τοιαῦτα λοιπὸν περίπου διηγοῦντο οἱ περὶ τὸν Κωνσταντῖνον, κατὰ

¹ Ὁ Εὐσέβιος δὲν λέγει, κατὰ ποίαν στιγμὴν παρουσιάσθησαν ἡ ὄπτασις καὶ τὸ ὄνειρον· ἀλλ' ἐξάγεται ἐξ ἄλλης τῆς διηγήσεώς του ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος, ὅτε ἔλαβε τὰς οὐρανόθεν ὁδηγίας, δὲν εἶχεν ἀκόμη εἰσέλθει εἰς τὴν Ἰταλίαν, εἶχε μόνον ἐκκινήσει πορευόμενος κατὰ τοῦ Μαξεντίου. Ὑπάρχει σπουδαία διαφορὰ ἀπὸ τῆς διηγήσεως τοῦ Λακταντίου.

τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, τοιαῦτα δὲ καὶ ὁ ἴδιος διηγεῖτο πρὸς τοὺς οἰκείους του, ὅταν εἶχε διάθεσιν πρὸς ἐκμυστηρεύσεις. Ἄν ἀπὸ τοῦ Λακταντίου μέχρι τοῦ Εὐσεβίου ὑπέστη ἡ διήγησις σπουδαίας ἀλλοιωσεις, ἂν κυρίως ηὐξήθη πολὺ, τοῦτο προέρχεται ἐπειδὴ εἶναι φυσικόν εἰς τὰς τοιαύτας ἱστορίας νὰ προσθέτωσιν ἀπαύστως. Ὅταν τὰς ἀναφέρωσι πολλάκις, δὲν τὰς ἀναφέρουσι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐκάστοτε αὐταὶ πλουτίζονται διὰ τινος νέου γεγονότος. Ὁ Εὐσεβίος εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐφεύρῃ μόνος ὅλα ταῦτα τὰ κοσμήματα· δὲν θὰ ἐξεπληττόμην ὅμως ἂν πρὸς τοῦτο εἰργάσθη καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ. Ὅπωςδὴποτε, αὕτη εἶναι, μοὶ φαίνεται, ἡ ἐπίσημος καὶ ὀριστικὴ διήγησις τῆς προσελεύσεως τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν χριστιανισμόν· ταύτην δὲ παρεδέχθησαν ἄνευ δισταγμοῦ καὶ ἄνευ δυσπιστίας ὅλοι οἱ ἱστοριογράφοι τῆς ἐκκλησίας.

[Ἔπεται τὸ τέλος].
